

РОЗДІЛ 3

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.627

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-8/14>

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

LEGAL CONSEQUENCES OF TERMINATION OF MARRIAGE IN FAMILY LAW: COMPARATIVE LEGAL ASPECT

Гаврік Р.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Анікіна Г.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

У статті автори висвітлюють проведене наукове дослідження особливостей визначення правових наслідків припинення шлюбу у сімейно-правовій доктрині та сімейному законодавстві, пропонують удосконалення чинного законодавства у досліджуваній сфері. На підставі проведеного дослідження в науковій статті встановлено, що правовими наслідками припинення шлюбу є: 1) припинення таких прав: особистих немайнових прав та обов'язків подружжя зі збереженням прав на батьківство (материнство); презумпції походження дитини, народженої після спливу десяти місяців після припинення шлюбу від чоловіка у припиненому шлюбі; презумпції спільності майна, набутого після припинення шлюбу; можливості стати спадкоємцем за законом чи одержати право на відшкодування збитків та право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника; шлюбного договору у разі смерті одного з подружжя; 2) виникнення таких прав: на вибір прізвища після розірвання шлюбу; на повторний шлюб після розірвання шлюбу та отримання свідоцтва про розірвання шлюбу або відповідного рішення, яке набрало законної сили; права на утримання відповідно до положень ст. 76 Сімейного кодексу України; права на поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою; нових прав та обов'язків подружжя як батьків дітей; 3) збереження таких прав: майнових сімейних прав та обов'язків, що виникли в період шлюбу; прав та обов'язків подружжя як батьків дітей; прав та обов'язків, які виникають у правовідносинах між подружжям, дітьми та іншими особами. Чеське та французьке сімейні законодавства більш чітко визначають перелік правових наслідків припинення шлюбу, передбачаючи їх в окремому розділі. Водночас німецьке та латвійське сімейні законодавства, як і українське, визначають ці правові наслідки в окремих статтях відповідного нормативно-правового акту. У науковій статті запропоновано доповнити Сімейний кодекс України статтю 112-1, в якій потрібно передбачити правові наслідки припинення шлюбу із відсиланням до відповідних статей Сімейного кодексу України, серед яких необхідно визначити право на проживання у помешканні, що використовувалося для спільного проживання, але перебувало у власності одного члена колишнього подружжя.

Ключові слова: шлюб, правові наслідки припинення шлюбу, подружжя, юридичний факт, сімейні права та обов'язки, правовідносини між батьками та дітьми, сімейне законодавство держав Європейського Союзу, спільне майно, право на утримання, порівняльно-правовий аспект.

In the scientific article the author conducted a scientific study of the features of determining the legal consequences of divorce in family law doctrine and family law, offered suggestions for improving the current legislation in the field of study. Based on the research conducted in the scientific article, it is established that the legal consequences of divorce are: 1) termination: personal non-property rights and responsibilities as a spouse while maintaining the rights to paternity (maternity); presumption of origin of a child born after the expiration of ten months after the dissolution of the marriage from the husband in the dissolved marriage; presumptions of common property acquired after the dissolution of the marriage; opportunities to become a legal heir or to receive the right to compensation and the right to a pension in connection with the loss of a breadwinner; in case of death of one of the spouses – termination of the marriage contract; 2) the emergence of the right to choose a surname after divorce, remarriage after divorce and obtain a certificate of divorce or a relevant decision that has entered into force, the right to maintenance in accordance with the provisions of Art. 76 of the Family Code of Ukraine, the right to divorce in the event of the appearance of a person who was declared dead or declared missing, new rights and responsibilities of the spouses as parents of children; 3) preservation of family property rights and obligations that arose during the marriage, the rights and obligations of the spouses as parents of children, the rights and obligations that arise in the legal relationship between the spouses, children and other persons. Czech and French family law more clearly define the list of legal consequences of divorce, providing for them in a separate section, at the same time, German and Latvian family law, similar to Ukrainian, define these legal consequences in separate articles of the relevant legal act. The scientific article proposes to supplement the Family Code of Ukraine with Article 112-1, which provides for the legal consequences of divorce with reference to the relevant articles of the Family Code of Ukraine, including the right to live in a room used for cohabitation, but owned by another former married couple.

Key words: marriage, legal consequences of divorce, spouses, legal fact, family rights and responsibilities, legal relations between parents and children, family law of the European Union, joint property, right to maintenance, comparative legal aspect.

Постановка проблеми. Шлюб є однією із найважливіших сімейно-правових категорій поряд із такими категоріями сімейного права, як подружжя, батьки, діти, сім'я та сімейні правовідносини. Без цих понять неможливо уявити сімейне право, саме вони дозволяють його відмежувати від цивільного права, для якого основними категоріями є такі, як особа, правочин, зобов'язання, договір. Саме

з метою виникнення сімейних прав та обов'язків та їх реалізації особи вступають у відповідні сімейні відносини між собою. У цьому аспекті шлюб виступає тим юридичним фактом, тією підставою, яка призводить до виникнення сім'ї (поряд із іншими фактами, такими як фактичні шлюбні відносини, відносини цивільного партнерства, кровне споріднення, народження дитини, усиновлення дитини, опіка

та піклування над дітьми, патронат над дітьми, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, фактичне прийняття дитини на виховання [1, с. 119–120]). Припинення шлюбу через його розірвання призводить до виникнення у колишнього подружжя цілого комплексу взаємних сімейних прав та обов'язків, а також прав та обов'язків щодо власних дітей, інших членів сім'ї та родичів, третіх осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування. Відбувається припинення прав та обов'язків, які мали члени подружжя, знаходячись у зареєстрованому шлюбі. Відповідні зміни у правовій доктрині отримали назву правових наслідків припинення шлюбу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема теоретико-правового та прикладного визначення правових наслідків припинення шлюбу стала предметом наукових досліджень таких учених, як І.В. Аполій, Л.М. Баранова, О.Ю. Бикова, В.І. Борисова, В.С. Гопанчук, І.П. Грибачова, Л.В. Грицишина, І.В. Жилінкова, В.П. Мироненко, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик. Попри те, що ці науковці в цілому розкрили тему сутності правових наслідків припинення шлюбу, такі наслідки потребують уточнення в аспекті визначення їх особливостей в сімейному законодавстві держав Європейського Союзу та в контексті врахування зарубіжного досвіду в частині їх визначення у Сімейному кодексі України (далі – СК України).

Мета статті – провести наукове дослідження особливостей визначення правових наслідків припинення шлюбу у сімейно-правовій доктрині та сімейному законодавстві, надати пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу. Питання правових наслідків припинення шлюбу по-різному визначається у сімейно-правовій доктрині. У ст. 36 СК України були визначені правові наслідки шлюбу (зокрема, він є підставою виникнення прав та обов'язків подружжя). У ст. 45 та 46 СК України були визначені правові наслідки недійсності шлюбу, у ст. ст. 74, 91, 125, 126, ч. ч. 4, 5 ст. 211 СК України – правові наслідки перебування осіб у фактичному шлюбі, у ст. 120 СК України – правові наслідки встановлення режиму окремого проживання [2]. Однак правові наслідки припинення шлюбу в аспекті того, що таке припинення зумовлює припинення відповідних сімейних прав та обов'язків, у СК України не були визначені. Звісно, у СК України в окремих статтях були визначені відповідні зміни у сімейних відносинах між колишнім подружжям, між ним та іншими особами. Схожим чином це було здійснено щодо фактичного шлюбу. Однак ми не можемо визнати такий перелік достатньо повним. Крім того, Л.В. Грицишина та О.І. Сафончик визначають, що правові наслідки розірвання шлюбу виявляються у припиненні особистих і майнових прав на майбутнє колишнього подружжя (на відміну від недійсного шлюбу, коли таке припинення відбувається з моменту укладання недійсного шлюбу [3, с. 55–57]). При цьому одні права припиняються відразу після розлучення, а інші можуть бути збережені або за бажанням одного з подружжя (наприклад, право на вибір прізвища), або в силу прямого припису закону (наприклад, збереження права на утримання від колишнього подружжя з підстав, передбачених ч. 2 ст. 76 СК України) [4, с. 83; 5, с. 281–282]. Тієї ж думки дотримується Л.М. Пчелінцева [6, с. 177].

Як слушно зазначає О.І. Сафончик, розірвання шлюбу (як і його припинення – *Р. Г., Г. А.*) як юридичний факт викликає певні юридичні наслідки [7, с. 79]. Специфіка правових наслідків припинення шлюбно-сімейних правовідносин визначається безпосередньо підставою припинення шлюбу. У характеристиці правовідносин, які виникають при цьому, слід враховувати, чи продовжує колишнє подружжя фактично брати участь у правовідносинах, що виникають після припинення шлюбу, або така участь не є можливою (смерть одного з подружжя або оголошення

його померлим) [8, с. 185]. З огляду на це вчені виділяють правові наслідки припинення шлюбу, які виникають у будь-яких випадках припинення шлюбу, і ті, які виникають лише у разі смерті одного з подружжя або оголошення його померлим.

Правовими наслідками припинення шлюбу на підставі аналізу положень сімейно-правової доктрини є такі:

1) припинення особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, які визначені у ст. ст. 51–56 СК України. При цьому окремі права можуть зберігатися й надалі (наприклад, право на вільний вибір місця проживання, на фізичний та духовний розвиток), однак реалізовуватися вони будуть особами вже не як подружжям, а особами як відповідні конституційні права та свободи. При цьому слід погодитися із тим, що права на батьківство та на материнство, визначені у ст. 49 та 50 СК України, є такими, що не припиняються у разі припинення шлюбу, оскільки вони є базовим правом колишнього подружжя як батьків, яке реалізується через відповідні права та обов'язки батьків та дітей;

2) виникнення права на вибір прізвища після розірвання шлюбу (повернення до дошлюбного прізвища або продовження іменуватися прізвищем, отриманим у зв'язку із державною реєстрацією шлюбу відповідно до ст. 113 СК України);

3) отримання права на повторний шлюб після розірвання шлюбу та отримання свідоцтва про розірвання шлюбу або відповідного рішення, яке набрало законної сили, про що ідеться у ст. 116 СК України;

4) припинення презумпції походження дитини, народженої після спливу десяти місяців після припинення шлюбу від чоловіка у припиненому шлюбі, про що ідеться у ч. 2 ст. 122 СК України;

5) виникнення у подружжя права на утримання відповідно до положень ст. 76 СК України із збереженням відповідного права на утримання з боку подружжя, яке виникло в період перебування у шлюбі;

6) збереження режиму сумісної власності на набуте у шлюбі майно та можливості його поділу (ст. ст. 68, 69 СК України), припинення презумпції спільності майна, набутого після припинення шлюбу (на майно, набуте після розірвання шлюбу, не розповсюджується правовий режим майна подружжя);

7) збереження прав та обов'язків подружжя як батьків дітей, в тому числі й відповідних аліментних зобов'язань;

8) отримання права на поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою, про що ідеться у ст. 118 СК України [7, с. 79–80; 8, с. 184–185; 9, с. 256; 10, с. 134; 11, с. 108–109; 12, с. 222–223; 13, с. 108–113];

9) виникнення прав та обов'язків подружжя як батьків дітей, таких як вирішення питання, з ким проживатимуть діти після припинення шлюбу, можливість зміни прізвища дитини (дана можливість визначена О.І. Сафончик, однак вона є спірною, оскільки СК України, визначаючи можливість зміни прізвища дитини відповідно до ст. 148 СК України, не ставить її у залежність від факту припинення шлюбу – *Р. Г., Г. А.*), участь батьків у вихованні дитини після припинення шлюбу тощо;

10) збереження прав та обов'язків, які виникають у правовідносинах між подружжям, дітьми та іншими особами, а саме: участь діда, баби, прабаби, прадіда у вихованні онуків, правнуків; можливість спілкування братів, сестер, які проживають окремо;

11) збереження відповідних прав між подружжям і дітьми (розподіл майна, аліментні відносини, спадкування), між подружжям, дітьми та іншими особами (розподіл майна, спадкування) [5, с. 282–283; 7, с. 309];

12) припинення можливості стати спадкоємцем за законом чи одержати право на відшкодування збитків та право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника;

13) припинення аліментних обов'язків на майбутнє при збереженні обов'язку щодо виплати заборгованості по аліментах як заборгованості у разі припинення шлюбу на підставі смерті одного з подружжя [14, с. 240, 271, 273];

14) припинення сімейних прав та обов'язків, припинення шлюбного договору, ліквідація презумпції походження дитини від померлого батька у разі народження після спливу десяти місяців у разі припинення шлюбу на підставі смерті одного з подружжя [13, с. 107–108].

Німецьке цивільне уложення також не містить точного переліку правових наслідків припинення шлюбу, однак аналіз окремих статей цього нормативно-правового акта дозволяє вказати на такі наслідки: припинення режиму майнових відносин подружжя (§§ 1371, 1384), виникнення права на поділ спільного майна (§ 1479), виникнення права на спадкування майна у разі припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного із подружжя (§ 1482), виникнення права на утримання іншого з подружжя у зв'язку із доглядом за дитиною, у зв'язку з віком, у зв'язку із непрацездатністю (§§ 1571–1573, 1577), припинення заповідальних розпоряджень подружжя у разі розірвання шлюбу до смерті заповідача (§§ 2077, 2268) [15, с. 348, 353, 372, 373, 384, 385, 387, 517, 518, 554, 555].

У Латвійському цивільному законі міститься вказівка на правові наслідки припинення шлюбу, якими визнані такі: виникнення права на утримання для забезпечення рівня життя, який існував під час шлюбу (п. 80), права на збереження шлюбного прізвища або повернення до дошлюбного (п. 82), припинення законних майнових відносин подружжя (п. 109), припинення спільності майна, що встановлена шлюбним договором (п. 134), припинення презумпції походження дитини від чоловіка після спливу 306 днів після припинення шлюбу (п. 146), припинення права спадкування майна померлого члена подружжя (п. 397) [16, с. 9, 10, 14, 17, 19, 51].

Французький цивільний кодекс містить окрему главу «Про наслідки розірвання шлюбу», яка передбачає відповідні правові наслідки як для подружжя, так і для дітей. Зокрема, такими наслідками є виникнення права на укладення нового шлюбу (ст. 263), втрата права на шлюбне прізвище (ст. 264), збереження прав та пільг, які виникли в період шлюбу (ст. ст. 265, 265-1), виникнення права на поділ подружнього майна (ст. ст. 265-2, 267), виникнення обов'язку відшкодувати моральну або матеріальну шкоду, завдану розірванням шлюбу (ст. 266), виникнення права на укладення угоди про врегулювання правових підстав розірвання шлюбу (така угода затверджується судом під час задоволення позову про розірвання шлюбу (ст. 268)), припинення права на утримання, яке здійснювалося в період шлюбу, виникнення права на отримання компенсаційного утримання у зв'язку із нерівністю в умовах життя, яке виникло у зв'язку із розірванням шлюбу (ст. 270), виникнення права на пожиттєве утримання із врахуванням віку та стану здоров'я подружжя (ст. 276), виникнення права на укладення договору про надання утримання (ст. 278), виникнення можливості передання сімейного житла, що є у власності одного із подружжя, у оренду іншому (ст. 285-1), збереження прав та обов'язків подружжя як батьків у разі виникнення аліментних зобов'язань щодо дитини у члена подружжя, який проживає окремо (ст. 373-2-2). Однак прямої вказівки на правові наслідки припинення шлюбу у зв'язку зі смертю одного з членів подружжя в кодексі немає [17, с. 113–115, 117–118, 120, 179].

Відповідні положення містяться і в Цивільному кодексі Чеської республіки. Зокрема, він містить розділ «Наслідки припинення шлюбу». Це такі наслідки, як виникнення права на повернення до дошлюбного прізвища за умови повідомлення про це органу реєстрації актів цивільного стану (§ 759), виникнення аліментних зобов'язань за обставин, визначених у §§ 760–763, регулювання майнових прав та обов'язків подружжя заповітом у разі при-

пинення шлюбу через смерть подружжя або договором у разі розірвання шлюбу (§§ 764, 765), виникнення права на проживання колишнього подружжя у будинку, який використовувався для спільного проживання, але перебував у власності одного з членів колишнього подружжя (§§ 766–770) [18, с. 115–117].

Таким чином, можемо відмітити, що чеське та французьке сімейні законодавства більш чітко визначають перелік правових наслідків припинення шлюбу, передбачаючи їх в окремому розділі, а німецьке та латвійське сімейні законодавства, як і українське, визначають ці правові наслідки в окремих статтях відповідного нормативно-правового акта. Вважаємо, що доцільно використати досвід обох груп держав. З одного боку, необхідно залишити існуючі положення СК України, які визначають відповідні правові наслідки припинення шлюбу, а з іншого – доповнити його статтею 112-1 такого змісту:

Стаття 112-1. Правові наслідки припинення шлюбу

1. У разі припинення шлюбу відбувається припинення особистих немайнових прав подружжя, які визначені статтями 51–56 цього Кодексу, виникнення прав, передбачених статтями 76, 113, 116, 118 цього Кодексу, при збереженні прав, передбачених частиною першою статті 68, частиною першою статті 69, частиною першою статті 76 цього Кодексу, інших прав та обов'язків у випадках, передбачених цим Кодексом, в тому числі й прав та обов'язків подружжя як батьків дітей, прав та обов'язків, які виникають у правовідносинах між подружжям, дітьми та іншими особами.

2. У разі припинення шлюбу визначення походження дитини відбувається відповідно до ч. 2 та 3 статті 122 цього Кодексу.

3. На майно, набуте після розірвання шлюбу, не розповсюджується правовий режим майна подружжя.

4. У разі припинення шлюбу колишній член подружжя, який проживав у помешканні, що використовувалося для спільного проживання, але перебувало у власності іншого члена колишнього подружжя, має право на збереження проживання у ньому на правах оренди за умови відсутності іншого помешкання. У разі виникнення суперечностей про умови договору оренди справа вирішується судом.

5. У разі припинення шлюбу відбувається збереження, зміна, припинення існуючих прав та обов'язків осіб, які знаходилися у шлюбі, як членів сім'ї у випадках, визначених законодавством.

Висновки і пропозиції. Отже, в результаті проведеного дослідження правових наслідків припинення шлюбу можна дійти таких висновків.

Правовими наслідками припинення шлюбу є:

1) припинення: особистих немайнових прав та обов'язків подружжя, які визначені у ст. ст. 51–56 СК України, при збереженні прав на батьківство (материнство); презумпції походження дитини, народженої після спливу десяти місяців після припинення шлюбу від чоловіка у припиненому шлюбі (відповідно до ч. 2 ст. 122 СК України); презумпції спільності майна, набутого після припинення шлюбу; можливості стати спадкоємцем за законом чи одержати право на відшкодування збитків та право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника; шлюбного договору у разі смерті одного з подружжя;

2) виникнення прав на вибір прізвища після розірвання шлюбу, на повторний шлюб після розірвання шлюбу та отримання свідоцтва про розірвання шлюбу або відповідного рішення, яке набрало законної сили, права на утримання відповідно до положень ст. 76 СК України, права на поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою, нових прав та обов'язків подружжя як батьків дітей;

3) збереження: права на утримання з боку подружжя, яке виникло в період знаходження у шлюбі; режиму спільної сумісної власності на набуте у шлюбі майно та можливості його поділу; прав та обов'язків подружжя як батьків

дітей, в тому числі й відповідних аліментних зобов'язань; прав та обов'язків, які виникають у правовідносинах між подружжям, дітьми та іншими особами; відповідних прав між подружжям і дітьми.

Чеське та французьке сімейні законодавства більш чітко визначають перелік правових наслідків припинення шлюбу, передбачаючи їх в окремому розділі. Водночас німецьке та латвійське сімейні законодавства, як і українське, визначають ці правові наслідки в окремих статтях відповідного нормативно-правового акта. Вважаємо,

що доцільно використати досвід обох груп держав. З одного боку, необхідно залишити існуючі положення СК України, які визначають відповідні правові наслідки припинення шлюбу, а з іншого – потрібно доповнити його статтею 112-1, в якій передбачити правові наслідки припинення шлюбу із відсиланням до відповідних статей СК України, серед яких необхідно визначити право на проживання у помешканні, що використовувалося для спільного проживання, але знаходилося у власності одного з членів колишнього подружжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ревуцька І.Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн-членів ЄС: порівняльно-правова характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-14>.
3. Сафончик О.І. Поняття припинення шлюбу та його відмінність від визнання шлюбу недійсним за законодавством України. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. № 3. С. 51–60.
4. Грицишина Л.В. Стан припинення шлюбів в Україні та його наслідки. International scientific and practical conference «European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice»: conference proceedings, February 26–27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland : «Baltija Publishing. С. 81–85. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/121/3346/7007-1?inline=1>.
5. Сафончик О.І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Одеса, 2018. 480 с.
6. Пчелинцева Л.М. Семейное право : учебник для вузов. М. : Норма, 2009. 720 с.
7. Сафончик О.І. Правові наслідки припинення шлюбно-сімейних правовідносин за законодавством України та країн Євросоюзу. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 24. С. 79–82.
8. Грицишина Л.В. Правові наслідки припинення шлюбу за законодавством України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 183–187.
9. Сімейне право України : підручник / за ред. В.С. Гопанчука. К. : Істина, 2002. 304 с.
10. Сімейне право України : підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. К. : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
11. Сімейне право : навчальний посібник. К. : Вентурі, 1997. 272 с.
12. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право : підручник / за заг. ред. В.П. Мироненка. К. : Правова єдність, 2008. 477 с.
13. Апопій І.В. Сімейне право : навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
14. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник. К. : Правова єдність, 2009. 500 с.
15. Гражданское уложение Германии. Deutsches Burgerliches Gesetzbuch mit Einfuhrungsgesetz: Ввод. закон к гражд. Уложению ; пер. с нем. ; науч. ред. А.Л. Маковский. М. : Волтерс Клувер, 2006. 816 с.
16. Гражданский закон Латвийской республики. *Консультант-Плюс*. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Гражданский-закон.pdf>.
17. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев. отв. ред. А. Довгерт. К. : Истина, 2006. 1008 с.
18. Гражданский кодекс Чешской республики. URL: http://anesro.com/down/zakon/89-2012_Sb.pdf.